

MEHMET KILIÇ

Gəncə Dövlət Universitetinin doktorantı

E-mail: mhmkilic28@gmail.com

NURU PAŞANIN GƏNCƏYƏ GƏLMƏSİ VƏ TƏŞKİLAT İŞLƏRİNƏ BAŞLAMASI*Açar sözlər:* Azərbaycan, Qafqaz İslam Ordusu, Nuru Paşa, Ənvər Paşa*Ключевые слова:* Азербайджан, Кавказская Исламская Армия, Нури паша, Энвер Паша*Key words:* Azerbaijan, Caucasus Islamic Army Nuri Pasha, Enver Pasha

Azərbaycan xalqının intizarında olduğu yardımların göstərilməsi və bütünlükdə Osmanlı dövlətinin Azərbaycan və Qafqazla bağlı planlarının həyata keçirilməsi üçün gərəkli bilinən hərbi qüvvələrin yaradılması 1918-ci ilin əvvəllərində artıq Ənvər Paşa və onun silahdaşlarının diqqət mərkəzində idi. Həmin ilin yanvar və fevral aylarında hətta bu qüvvələrin strukturu müəyyənləşdirilmiş və ona rəhbərlik edə biləcək bir neçə namizəd nəzərdən keçirilmişdi. Ənvər Paşanın fikrincə, hər biri üç piyada alayından ibarət olan üç piyada diviziyasının yaradılması məqsədəuyğun idi. Bu üç diviziya bir korpusda birləşməli idi. Hərbi Nazirlik qərar vermişdi ki, 1-ci 2-ci piyada diviziyalarının təşkili ilə məşğul olacaq iki zabit heyəti seçilib Mosulda yerləşən VI ordu komandanlığına, 3-cü piyada diviziyasının təşkili ilə məşğul olacaq başqa bir zabit heyəti isə Trabzona, III Ordu komandanlığına göndərsin. Lazımi təlimatları aldıqdan sonra həmin heyətlərdəki zabitlər Azərbaycanda qurulacaq ordunun təşkilinə başlamalı idilər (1, k. 3818, d. 4, f. 5, 5-1).

Nuru Paşaya Qafqaz İslam Ordusu komandanlığına təklif olunanda yarıbay yarıbay (podpolkovnik) idi. Sultan V Mehmetin fərmanı ilə ona "Fəxri Ferik" (fəxri general-leytenant) rütbəsi ilə Qafqazlarda Padşahın yavəri elan edilmiş və ona Qafqazda Padşahın siyasətinin təmsilçisi səlahiyyəti verilməklə, ona yaşına və rütbəsinə görə böyük məsuliyyətli iş tapşırılmışdı (9).

İstanbulda təşkil edilmiş komissiya tərəfindən zabitlərin seçilməsi Qafqaz İslam Ordusunun qurulması istiqamətində atılan ilk əməli addımlardan biri idi. Həmin komissiya tərəfindən Qafqaz İslam Ordusunun qərargahı üçün 20 nəfərdən ibarət zabit heyəti seçildi. Komissiya işini bitirən kimi Nuru Paşa 1918-ci il fevralın sonunda 20 nəfərlik zabitlə İstanbuldan təyərə ilə Mosula yola düşdü. Onun seçdiyi zabit heyəti isə quru yolla hərəkətə başladı və 1918-ci il mart ayının 25-də Mosula çatdı. Bu məqsədlə Nuru Paşa Mosulda 6-cı ordudan 149 zabit və məmur, 488 gizir və əsgər seçildi. Bütün bu şəxslər 1918-ci il aprelin əvvəllərində Azərbaycana yola salındı. Seçiləcək digər zabitlər və hərbiçilər isə sonradan Azərbaycana yola salınmalı idi (1, k. 1, d. 1, f. 1-120).

Nuru Paşanın zabit heyəti çətin yol şəraiti ilə irəliləyərək Rəvandizdən keçib aprelin 26-da Pesvaya, aprelin 29-da Savucbulağa və mayın 9-da Təbrizə çatdı (1, k. 3823, d. 22, f.7; 2, s. 15). Nuru Paşanın başçılıq etdiyi heyəti 1918-ci il mayın 12-də Savucbulaq-Təbriz-Alacüce yolu ilə Təbrizdən hərəkət edərək həmin ayın 20-də Araz çayına çatdı və heyət çayı sal ilə keçərək Zəngəzura gəlir. Nuru Paşanın dəstəsi Azərbaycanın Zəngəzur bölgəsinə daxil olduğu ilk andan yerli əhalinin böyük sevinci və rəğbəti ilə qarşılandı. Dəstənin Zəngəzura çatdığı vaxt burada erməni silahlı dəstələrinin azərbaycanlılara qarşı təcavüzkarlığı çox böyük miqyas almışdı. Bu qətləliyin qarşısını almaq və yerli əhalidən müqavimət dəstələri yaratmaq üçün Nuru Paşa bir neçə türk zabitini həmin bölgədə saxladı. Bununla yanaşı yüzbaşı Xəlil bəyi və başqa iki türk zabiti isə Naxçıvan və Ordubad bölgələrinə göndərildi. Bölgəyə göndərilən

zabitlər burada erməni təcavüzünə qarşı yerli müqavimət dəstələrinin təşkilatlandırılması ilə məşğul olmalı idi (1, k. 3823, d. 22, f. 7-1). Xəlil bəyin Naxçıvan bölgəsində yaratdığı yerli müqavimət dəstələrinin təşkilatlandırılması nəticəsində ermənilərə qarşı ciddi mübarizəyə başladılar.

Nuru Paşa xatirələrində qeyd etdiyinə görə o, Cəbrayıl-Ağdam-Tərtər marşrutu ilə Yevlaxa gəlmişdi. Mayın 24-də Yevlaxda böyük qarşılama mərasimi oldu (1, k. 3823, d. 22, f. 7-1). Nuru Paşa heyəti ilə birlikdə hələ Qarabağda olarkən bundan Gəncədə xəbər tutulmuş və həmin heyətin qarşılınması üçün xüsusi bir heyət təşkil edilmişdi. Bu heyət Nuru Paşanı hələ Qarabağda ikən qarşılamaş və oradan Yevlaxa qədər müşayiət etmişdi (7, s. 81).

Azərbaycanın nicatını türk ordusunun xilaskarlığında görən xalq kütlələri də Nuru Paşanın qarşılınmasına toplanmışdı. Nuru Paşaya görə Qafqaz İslam Ordusu qərargahının əvvəlcə Nuxada (indi Şəki) yaradılması qərara alınmışdı. Lakin bir tərəfdən Nuxa ətrafında erməni dəstələrinin fəallığı, digər tərəfdən də oranın əsas nəqliyyat xətlərindən uzaqlığı nəzərə alındığı üçün qərargahın Gəncədə təsis edilməsi məqsədəuyğun bilindi. Mayın 24-də axşam Yevlaxdan yola düşən heyət səhəri gün, yəni 1918-ci il may ayının 25-də Gəncəyə daxil oldu (1, k. 3823, d. 22, f. 7-1).

Nuru Paşa Gəncədə qərargahını qurduqdan sonra, dərhal Azərbaycanın müxtəlif məntəqələri ilə əlaqə yaratmış və həmin məntəqələrdə müqavimət dəstələrinin təşkilinin genişləndirilməsinə cəhd göstərmişdi. Nuru Paşa xatirələrində, az zaman içərisində Gəncə-Qazax, Zaqatala, Nuxa, Ağdam, Ağdaş, Cəbrayıl, Qarabağ və Zəngəzurun şərq tərəflərini əhatə edən məntəqələrdə asayişin təmini üzrə idarə və komandalar təsis edildiyi qeyd edir (1, k. 3823, d. 22, f.7-3).

Mövcud olan faktlardan aydın olur ki, Nuru Paşa, 1918-ci il mayın 31-də, Gəncəyə çatması barədə Kərim bəy Vəkilovla Batumda olan III Ordu komandanı Vehib Paşaya məlumat göndərərək və onun diqqətini Azərbaycanda olan milli qüvvələrin azlığına cəlb etmişdi. Həmin məlumatda bildirilirdi ki, bolşeviklər Dağıstan və Şimalı Qafqazı tamamilə ələ keçirmək üzrədirlər. Hər yerdə ermənilərin təcavüzü artır. Bakı şəhəri tezliklə azad olunmazsa, ölkədə vəziyyət daha təhlükəli bir hal alacaqdır. Nuru Paşa bununla yanaşı Azərbaycanın çətin vəziyyətdə olduğunu və erməni qətləyini səbəbindən tarlalarda məhsulun yığılmadığı haqqında da geniş məlumat verir. Məktubda deyilir: "Osmanlı birliklərinin Gəncəni ələ keçirdikdən sonra qısa müddətdə Bakını bolşeviklərdən təmizləyəcəklər. Bunula bağlı sizə bəzi məlumatların verilməsini istəyirəm. Milli diviziya adı ilə Gəncədə qurulan korpusun tərkibində 600 əsgər var. Bu baxımdan müsəlmanlardan təşkil olunmuş korpusda şəxsi heyətin sayı çox azdır. Bunların bir hissəsi Osmanlı əsirlərindən ibarətdir. Burada əsgərdən daha çox zabit vardır. Bunların 250-i zabit, 23 müsəlman qalanları rusdur. Bakıya doğru Kürdəmir stansiyasında 400-ə qədər əsgər var. Bölgədə gürcü knyazı, polkovnik Maqalov komandirlik etdiyi 300 nəfərlik gürcü ordusu var, onlarda qısa vaxt içində Tiflisə doğru geri çəkildilər. Bunu baxmayaraq təcili tədbirlər görmək üçün Qafqaz İslam Ordusunun qərargah başkanı yarıbay Nazimlə birlikdə bir neçə zabiti bu cəbhəyə göndərdim. Orduya çoxlu sayda könüllülərin gəlməsinə baxmayaraq geyim, silah və sursat yoxdur. Maddi baxımdan vəziyyətimiz ürəkaçan deyil. Pulumuz azdır. Xüsusilə, hərbi geyimsiz əsgər hazırlamaq mümkün olmayacaq. Əsgərləri paltarla təmin etmək üçün parça almaq hələlik mümkün deyil. Burada əsgərdən daha çox zabit vardır. Bizə silay və sursatla bərabər 5-10 min qat paltar göndərdikdən sonra əsgər toplamaq mümkündür.

Nuru Paşa eyni zamanda bu məzmunlu başqa bir məktubla Ənvər Paşaya müraciət edərək, Azərbaycanda mövcud olan qüvvələrlə Qafqaz İslam Ordusuna komandanlığı qarşısına qoyulan vəzifələrin həllinin qeyri-mümkün olduğunu onun da nəzərinə çatdırdı.

İyunun 2-də yazdığı cavab məktubunda Vehib Paşa Nuru Paşanı Gəncəyə çatması münasibətilə təbrik edir və qaldırdığı məsələ ilə əlaqədar bildirirdi: "...Azərbaycan hökuməti-müstəqileyi-İslamiyyəsinin tələbi əsasında müsəlmanları bolşevik təcavüzündən qurtarmaq üçün qarışıq qüvvətli bir müfrezanı (dəstəni) Qazax üzərindən Gəncə istiqamətinə göndərəcəyəm. Bu müfrezanın süvariləri Qazax ilə Gəncə arasındakı stansiyaları mühafizə edəcəkdir." Vehib Paşanın yazdıqlarından aydın olurdu ki, bu dəstə Qafqaz İslam Ordusunun tərkibinə daxil olmalı və müstəqil fəaliyyət göstərməli idi (14, s. 6-7).

Vahib paşa eyni tarixdə Ənvər Paşaya göndərdiyi teleqramda bildirirdi: "Azərbaycan hökuməti bizə müraciət edərək yardım istəyir. Biz bu yardımı qəbul edərək cəsur və bacarıqlı əsgəri dəyərlərə malik, indiyə qədər qəhrəmanlığı ilə seçilən 5-ci Qafqaz Tümeninin albayı Mürsəl bəyin başçılığı ilə ordunun göndərəcəyini bildirdik (14, s. 12).

Türk ordu rəhbərləri qoşun hissələrini Azərbaycana göndərərkən yerli əhəlinin, ayrı-ayrı şəxslərin vətənpərvərlik təşəbbüskarlığına, onların gücünün və imkanlarının səfərbər edilməsinə, qarşıya qoyulan vəzifələrin həyata keçirilməsində birgə fəaliyyət birliyinə böyük əhəmiyyət verirdilər. Yəni, həm xalqın Türk qoşunlarına bəslədiyi sonsuz ümid və rəğbəti lazımınca dəyərləndirilir, həm də xalq istəklərinin Azərbaycanın nicatı üçün qarşılıqlı fəaliyyətə hazır olduğu nəzərə alınır. Riza bəy və yoldaşlarına verilən şifahi təlimatda Osmanlı dövlətinin Qafqaz müsəlmanlarının çağırışına səs verməsinin əsas məqsədi belə açıqlanırdı: "Osmanlı hökumətinin Qafqaz İslamları ilə birləşməsində bu məqsədlərin mövcud olması nəzərdə tutulur: 1. Ermənilərin bilaxirə İranda ingilislərlə birləşərək Bakını işğal etmələrinə mane olmaq; 2. Bakıda İslamlar ilə bolşeviklər arasındakı vüqaya gəlməkdə olan müharibəyə müdaxilə etmək; 3. Əğləbi-ehtimal Bakı mənbələrinə vəziyyət etmək həvəsində bulunan almanların ehtiraslarına mane olmaq; 4. Xülasə, Qafqaz İslamlarını hər türlü təcavüzə qurtarmaq" (1, k.3819,d.6, f. 1; 14, s. 18).

Azərbaycanlılardan ibarət könüllü dəstələrin təşkilinə gəlincə isə şifahi təlimatda bildirilirdi: "Qafqazda vəziyyəti yenidən başqa şəkə girə bilər. Belə bir hal baş verən zaman, Gəncədə olan əsgərlərimizlə əlaqələrimizin kəsilməməsi üçün hazırlanan tədbirlər planına görə - Borçalı, Qazax və Gəncə məntəqələrinin hər birində 2-3 min nəfərlik könüllü milis qüvvəsi təşkil edilməlidir. Bunların əsas işi Gəncə ilə Gümrü arasındakı yollara nəzarət etmək və lazım olan ehtiyacları görməli idi" (14, s. 14).

Mucip Kəməlyeri, Qafqaz hərəkətində yüzbaşı olan, daha sonar Türk ordusunda süvari generallığına gədər yüksələn azərbaycanlı Səməd Saygından 1967-ci ildə aldığı məlumatlara görə 9-cu Qafqaz Alayı Gəncəyə gəldikdə Azərbaycanda təşkil olunmuş milis təşkilatı aşağıdakı şəkildə idi:

- Gəncədə Kolordu Qərərgahı və Mühafiz süvari bölüyü, 200 nəfərlik təlimgah bölüyü, 2 toplu səhra bataryası, 4 toplu 2 sahra bataryası, tələbələrədən təşkil olunmuş bir piyada bölüyü, zirehli Qatar, Alman cəbhəsindən Gəncəyə dönən bir süvari alay,

- Zaqatala böğəsində bir süvari alayı,

- Xaldan böğəsindən bir dağ batariyası ilə, yarısı Süryadakı əsir düşərgəsindən qaçan Osmalı yüzbaşısı Həsən Bəsri bəy komandirlik etdiyi bir milis dəstəsi mövcud idi (8, s. 135-136).

Qafqaz İslam ordusuna dəstək məqsədilə Başkomandanlıq Vəkalətinin 29 iyun 1918-ci il tarixli əmri ilə Şərğ Ordular Qrup Komandiri seçilən Xəlil paşa 28 iyul 1918-ci il tarixində Batuma gələrək vəzifəsinin icrasına başladı. Şərğ Ordular Qrup Komandanlığına 3-cü Ordu komandanı Esat paşanı vəkil etdi. Qafqaz İslam Ordusunun sərəncamına verilən 5-ci Qafqaz Tümeninin 15 iyun 1918-ci il tarixdən etibarən aşağıdakı birliklərə bölünmüşdü:

- Qafqaz alayından bir bölük Qarabağ dəstəsinin komandanı İsmayıl Haqqı bəyin sərəncamında.

- Tümen qərərgahı 2-ci süvari alayı və 9-cu Qafqaz alayı ilə bir Şnayder top takımı Gəncədə.

- 10-cu Qafqaz alayının 28-ci taburu Uçar stansiyasında; 29 tabur Müsüslüdə; 10 Qafqaz alay qərərgahı, bir Şnayder top takımı və 30-cu tabur Göyçayda.

- 13-cü Qafqaz alayı; Səhiyyə bölüyü, 24-cü Səyyar xəstəxana və çörəkçi dəstəsi və yük hüvvanı qolu Qazaxda,

- Telsiz teleqraf dəstəsi Ağstafa stansiyasında yerləşmişdi.

- Tümenin Ağstafa stansiyasında yerləşən birlikləri Gəncəyə gəlməsi davam edir (14, s. 24-26.).

Beləliklə, Qafqaz İslam Ordusunun yüksək təşkilatlanması nəticəsində, Qafqaz xalqlarından ibarət komitələr meydana gətirməklə, Azərbaycanda güclü bir ordu formalaşmış və onun ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi uğrunda mübarizəyə başlamışdır.

İSTIFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

- 1.
2. ATASE - Türkiyə Silahlı Kuvvələri Genel Kurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Strateji Etüd başkanlığı arşivi. BDH Koleksiyonu.
3. Aysan E. Büyük harpte İran Cephəsi. Cilt III. İstanbul, Askeri Matbaa, 1938, 215s.
4. Berkuk İsmail. Büyük Harpte (334) Şimali Kafkasya'daki Faaliyetlerimiz ve 15. Fırka'nın Harekatı ve Muharebeleri. 94 sayılı Askeri Mecmua'nın 44 sayılı Tarih Kısmı. İstanbul: Askeri Matbaa, 1934, 368 s.
5. Belen Fahri (General). Birinci Dünya Harbinde Türk harbi 1918 yılı hareketleri. V cilt. Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1967, 432 s.
6. Bilen T. Kafkas Azərbaycan Harekatı ve Bakünün kurtulması //" Azərbaycan" dergisi, eylül-ekim, 1990, s. 20-45.
7. Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephəsi. 3ncü Ordu Harekatı. Cilt II. Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1978, 686 s.
8. Keykurun Naki. (I. Azərbaycan Cuhuriyyəti Milli Emniyyət Müdüri), Azərbaycan istiklal Mücadelesinin Hatıraları (1905-1920). Ankara, İlke Kitabevi Yayınları, 1998, 245 s.
9. Kemalyeri Mucip. Çanakkale ruhu Nasıl doğdu ve Azərbaycan savaşı 1917-1918. İstanbul, Baha Matbaası, 1972, 322 s.
10. Milli Savunma Bakanlığı Arşivi. Nuri Killigilin Şahsi Dosyası.
11. Rezulzade M.E. Azərbaycan Cumhuriyyəti. (Hazırlayanlar: Dr. Yavuz Akpınar-İrfan Murat Yıldırım-Sabahattin Çağın). Azərbaycan Türkləri Kültür və Dayanışma Derneği Yayınları: 1, İstanbul, 1990, 218 s.
12. Sabis Ali İhsan. (General-eski altıncı ve birinci ordu komutanı). Harp hatıralarım. Cilt-4. İstanbul, Nehir Yayınları, 1991, 345 s.
13. Selma Yel. Yakup Şevki Paşa ve Askeri Faaliyetleri. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksük Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayını. Ankara, Başak Matbaası, 2002, 278 s.
14. Selçuk İlham. Yüzbaşı Selahattinin romanı. İstanbul, Remzi Kitabevi, 1984, 670 s.
15. Türker Rüştü. Büyük Harpte Bakü Yollarında 5. Kafkas Piyade Fırkası (93 Sayılı Askeri Mecmuanın 34 Sayılı farih Kısmı). İstanbul: Askeri Matbaa, 1934, 548 s.
16. Yüceer Nasır. Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordusunun Azərbaycan və Dağıstan Harekatı, Azərbaycan və Dağıstanın bağımsızlığının kazanması 1918. Ankara, Genelkurmay Basımevi, 2002, 217 s.

МЕХМЕТ КЫЛЫЧ

ПРИБЫТИЕ НУРИ ПАШИ В ГЯНДЖУ И НАЧАЛО ОРГАНИЗАЦИОННОЙ РАБОТЫ

В ожидании помощи от Османской империи, где народ Азербайджана и Кавказа, известные в вооруженных силах, необходимых для реализации планов по созданию начале 1918 года Энвер-паша и его соратники были в центре внимания. Некоторое время спустя Нури –паша со стороны Энвер-паша был назначен командующим Исламская армия Кавказа. Для выбора должностных лиц необходимо в ближайшее время Нури бей сразу же начал работу по руководству комиссией.

Лидеры турецкой армии, отправка войск и части местного населения, а также патриотические лица, инициативы и возможности для развертывания своих возможностей, обязанности придавали большое значение реализации совместных мероприятий в общине. Другими словами люди ценятся в соответствии с турецкими войсками переносили бесконечную надежду и сочувствие, а также пожелания народа , чтобы быть готовы работать вместе , чтобы спасти население от трудностей. В результате, в течение короткого периода под руководством Нури -паша, прибывшая в Гянджу стала в полном формировании на Кавказе. Исламская Армия для обеспечения территориальной целостности Азербайджана начал организовывать в регионах группы войск и форсирования военного назначения. Это было началом подготовки к освобождению Баку .

MEHMET KILIÇ

NURI PASHA'S ARRIVAL IN GANJA AND START ORGANIZING

Waiting for help from Osmanoys Empire, where the people of Azerbaijan and the Caucasus, known the armed forces needed to implement plans to establish the beginning of 1918 , Enver Pasha and his associates were in the spotlight. Some time later, Nuri Pasha by Enver Pasha was appointed commander of the Islamic Army of the Caucasus. For the election of officers must soon Nuri Pasha immediately began work on the management committee.

Leaders of the Turkish army , sending troops and the local population , as well as patriotic person , initiatives and opportunities for the deployment of its features , the duties attached great importance to the implementation of joint activities in the community. In other words, people are valued in accordance with the Turkish troops transferred infinite hope and compassion , as well as the wishes of the people to be ready to work together to save the population from difficulties . As a result , within a short period under the leadership of Nuri Pasha , arrived in Ganja became the full formation of the Caucasus. The Islamic Army for the territorial integrity of Azerbaijan began to organize regional group of troops and forcing military. This was the beginning of preparation for release of Baku.

Rəyçilər: t.e.d. H.Sadıqov, t.e.d. İ.Məmmədov

Gəncə DU-nun "Ümumi tarix" kafedrasının 7 may 2014-cü il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №11).